

УДК 37.132

О. А. Іващенко,

кандидат педагогічних наук, доцент

(Черкаський інститут пожежної безпеки імені героїв Чорнобиля НУЦЗ України)

catfanya@mail.ru

ФОРМУВАННЯ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ У МАЙБУТНІХ ПРАЦІВНИКІВ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ З НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ

Анотація

Стаття присвячена актуальній проблемі формування лідерських якостей майбутніх фахівців державної служби України з надзвичайних ситуацій. У статті аналізується наукова література стосовно проблеми лідерства, надаються тлумачення понять "лідер" та "лідерство". Автор розглядає різні підходи до визначення якостей, необхідних для професійної діяльності майбутніх пожежників-рятувальників. Здійснено аналіз специфіки навчання і майбутньої професійної діяльності курсантів вищих навчальних закладів ДСНС України. На основі здійсненого дослідження визначено основні компоненти лідерства майбутніх працівників ДСНС України.

Ключові слова: лідер, надзвичайна ситуація, пожежник-рятувальник, курсант, лідерські якості, компоненти лідерства.

Summary

The article is devoted to the important problem of forming of leadership qualities of future specialists of State Emergency Service of Ukraine. Scientific literature concerning the problem of leadership is analyzed, definitions of terms «leader» and «leadership» are given.

Key words: leader, emergency, firefighter-rescuer, cadet, leadership qualities, components of leadership.

Постановка проблеми. Науковий інтерес до дослідження лідерських якостей майбутніх працівників Державної служби України з надзвичайних ситуацій (ДСНС) пов'язаний із проблемою підвищення ефективності їх професійної діяльності. Соціально-економічна ситуація в країні пред'являє серйозні вимоги до особистої активності майбутніх фахівців ДСНС, що передбачає наявність умінь ухвалювати швидкі рішення та брати на себе відповідальність за них. Унаслідок цього перед наукою постає завдання максимального розкриття активного особистісного потенціалу майбутніх спеціалістів.

Аналіз досліджень і публікацій. Особливості становлення та розвитку пожежної служби висвітлені в працях Л. Дягілева [3], М. Дьяченка [4], Л. Кандибовича [4], В. Пономаренка [4], М. Ковтуновича [5], С. Єніколопова [5], Е. Орлової [5] та ін. Формування комунікабельності, авторитету розглядалися в дослідженнях Ф. Гайворонського [6], В. Маслова [6], Б. Мاستрюкова [7] та ін. Ґрунтовне дослідження стосовно формування професійно важливих якостей начальників караулів оперативно-рятувальної служби цивільного захисту було представлено М. Кришталею, П. Теслюком та М. Фомичем.

Метою статті є аналіз наукової літератури стосовно проблеми лідерства та визначення основних його компонентів у майбутніх працівників ДСНС України.

Перш ніж проаналізувати проблему формування лідерських якостей у науковій літературі надамо визначення понять “лідер” та “лідерство”. У великій психологічній енциклопедії надається таке визначення поняття: “Лідерство” – це “домінування і підпорядкування, вплив і спрямування в системі міжособистісних відносин у групі” [1, 141]. У філософському словнику “лідерство” – “один із механізмів інтеграції групової діяльності, коли індивід або частина соціальної групи виконує роль лідера” [8, 119]. У великому енциклопедичному словнику “лідер” – “особа, яка користується великим авторитетом та впливом у якій-небудь групі” [2, 95]. У сучасному словнику психології “лідер” – “голова, керівник організації, особа, яка користується авторитетом, впливом у якій-небудь групі; 2) особа, здатна впливати на інших з метою інтеграції спільної діяльності, спрямованої на задоволення інтересів цього співтовариства” [8, 47]. Таким чином, поняття “лідер” та “лідерство” характеризуються як здатність та вміння впливати, мати авторитет серед інших соціально рівних осіб, повести за собою, що є важливим для майбутніх працівників ДСНС.

У науковій літературі розглядають загальні та специфічні якості лідера. Під загальними розуміють якості, якими можуть володіти і не лідери, але вони підвищують ефективність лідера. Дослідники виокремлюють такі якості: організаторська проникливість – тонка психологічна вибірковість, здатність зрозуміти іншу людину, зрозуміти її внутрішній світ, знайти для кожного місце на основі індивідуальних особливостей; здатність до активного психологічного впливу – різноманітність засобів впливу на людей у залежності від індивідуальних якостей та від ситуації; схильність до організаторської роботи, лідерської позиції, потреба брати на себе відповідальність [6]. Перерахування лідерських якостей фахівців пожежно-рятувальної служби в науковій літературі представлено досить об’ємно, але єдиної думки з цього питання немає.

М. Ковтунович, Н. Рожков, С. Єніколов, Е. Орлова здійснили аналіз специфіки навчання і професійної діяльності курсантів ДСНС, що дозволив виокремити такі основні групи факторів, які впливають на прояви лідерства в групах у майбутніх фахівців ДСНС. Перша група чинників пов’язана із провідною діяльністю курсантів – навчанням. У процесі навчання у вищих навчальних закладах ДСНС курсанти поєднують навчання та службову діяльність із інтелектуальними, фізичними і психічними навантаженнями. Специфічний характер такої діяльності працівника ДСНС заснований на субординації відносин, жорсткій регламентації поведінки в групі. Друга група факторів обумовлена специфікою спільного проживання і життєдіяльності курсантів. Інститути, що належать ДСНС, є закритими навчальними установами з контрольно-перепускним режимом, курсанти проживають у казармі, і для них обмежено свободу виходу за межі інституту. Все це призводить до інтенсивної внутрішньогрупової взаємодії. Третя група чинників пов’язана з віковими особливостями курсантів, формуванням їх соціальної зрілості і прагненням знайти своє місце в системі доступних суспільних відносин. Мотиваційні особливості цього вікового періоду – саморозвиток, самопізнання, самоствердження, самовираження. Перелічені вище особливості навчання курсантів дозволяють наголосити на тому, що лідерські якості є надбанням цілого процесу навчання та виховання, які проходять курсанти під час навчання.

Наукові дослідження із проблеми лідерства демонструють, що курсанти вищих навчальних закладів ДСНС, які є лідерами в своїх підрозділах, є більш успішні в здійсненні управлінських функцій, оскільки їх посадові повноваження доповнюються неформальним авторитетом у групі. Такі курсанти отримують можливість впливу на процеси самоорганізації колективу, зближують особистісні інтереси групи і більш повно відображають інтереси і потреби колективу в зовнішніх інстанціях. Дослідники стверджують, що порушення службової дисципліни частіше відбуваються в групах, у яких молодші командири не користуються повагою й авторитетом серед курсантів, не мають лідерського статусу в групі.

Г. Черневич зазначає, що важливими завданням є визначення кандидатів на посади молодших командирів з урахуванням їх лідерського потенціалу, розробка програми розвитку лідерських якостей. Під лідерськими якостями розуміємо сукупність психологічних якостей, здібностей і особливостей взаємодії майбутніх працівників ДСНС з групою, що визначають їх можливості зайняти лідерське становище й успішність подальшого використання лідерського ресурсу в практиці управління [5]. Так, В. Беннісом було досліджено лідерські якості молодших командирів рятувального загону та визначено шість важливих якостей, необхідних такому лідеру: 1) цілісне бачення – виразне розуміння своїх цілей і дій як професіонала і як особистості, здатність виявляти наполегливість при невдачах і навіть поразках; 2) внутрішня пристрасть – прагнення скористатися тими можливостями, які надає життя, жити власною діяльністю, професією; 3) цілісна та творча особистість, знання людиною самого себе, щирість і зрілість; знання сильних і слабких сторін, вірність своїм принципам, бажання і вміння вчитися в інших людей і працювати з ними; 4) надійність – здатність заслужити довіру інших; 5) допитливість – прагнення до самоосвіти і самовдосконалення; 6) готовність іти на ризик, експериментувати, випробовувати нове [3]. Таким чином, дослідники зауважують, що розвиток лідерських якостей у майбутніх працівників ДСНС залежить від особистості самої людини, її прагнення та здатності працювати над собою, готовності ризикувати тощо. Наголошено на ретельному відборі тих курсантів, які мають задатки лідерів, здатні завоювати авторитет у колективі.

Виділяють такі основні якості лідера-рятувальника: далекоглядність – уміння бачити перспективні цілі, сформулювати завдання, організувати роботу; вміння визначати пріоритети – розрізняти, що необхідно, а що просто важливо; вміння мотивувати команду; володіння мистецтвом міжособистісних взаємин, здатність розуміти запити свого оточення й осіб, які мають владу; стійкість – непохитність перед обличчям ризику; харизма; спроможність іти на ризик; гнучкість – здатність відкликатися на нові ідеї і досвід; рішучість, твердість, коли цього вимагають обставини. М. Рожков визначає такі якості лідера пожежно-рятувального загону: здатність керувати собою, в повній мірі використовувати свій час, енергію, вміння долати труднощі, виходити зі стресових ситуацій; наявність чітких цілей, реальності поставлених цілей і оцінка руху до них; вміння вирішувати проблеми, виокремлювати головне і другорядне, оцінювати варіанти, прогнозувати наслідки, оцінювати і розподіляти ресурси; творчий підхід до вирішення управлінських задач, вміння генерувати ідеї, готовність до нового досвіду; знання особливостей організаційної діяльності, вміння керувати людьми, мотивувати і стимулювати

їх дії, вміння працювати в групі; наявність специфічних організаторських якостей особистості та ін. [3]. Таким чином, дослідниками наголошено, що лідер повинен мати такі риси, як упевненість у собі, креативність, здатність прогнозувати наслідки та причини подій, оцінити результати тощо.

Здійснимо короткий аналіз особистісних особливостей фахівця пожежно-рятувальної служби. Так, А. Мощенко виділяв такі особистісні особливості пожежника-рятувальника: сміливість; здатність брати на себе відповідальність в складних ситуаціях; впевненість у собі; вміння ухвалювати правильні рішення при нестачі необхідної інформації, при відсутності часу на її осмислення; здатність об'єктивно оцінювати свої сили і можливості; здатність до тривалого збереження високої активності; вміння розподіляти увагу при виконанні кількох дій, функцій, завдань; урівноваженість, самовладання при конфліктах; здатність до швидкого встановлення контактів з новими людьми; здатність викликати прихильність та довіру до себе; здатність знайти потрібний тон, доцільну форму спілкування залежно від психологічного стану та індивідуальних особливостей співрозмовника; схильність до ризику [7]. В. Михайлюк також відзначав особистісні особливості фахівців-рятувальників. Дослідник наголошував, що самоволодіння є важливим аспектом становлення фахівця, керування почуттями, вчинками та думками. Йдеться про вміння підпорядковувати свої дії основній меті всупереч труднощам умов, у зоні надзвичайної ситуації; рішучість як здатність своєчасно ухвалювати грамотні й обґрунтовані рішення, без коливань виконувати їх. В. Михайлюк стверджує, що сміливість – це здатність боротися із труднощами і не боятися небезпек, а наполегливість і завзятість проявляються в досягненні поставленої мети. Дослідник наголошує, що самостійність полягає в тому, що пожежник-рятувальник діє на підставі ухваленого ним рішення і відповідно до своїх переконань, не піддаючись сторонньому впливу. Ризик – це вольова якість пожежника-рятувальника, що характеризує його діяльність при невизначеності результату і наявності припущень про можливі несприятливі наслідки в разі неуспіху (травма, втрата престижу і т.п.) [3].

Для визначення лідерських якостей майбутніх працівників ДСНС, а відповідно й розвитку цих якостей необхідно: здійснювати їх вивчення в контексті ситуаційних чинників, у тому числі соціально-психологічних умов навчальної і службової діяльності, особливостей спільної життєдіяльності навчальних груп, специфіки вирішуваних завдань і характеру професійних взаємин у групах, а також соціально-демографічних особливостей членів групи.

На основі аналізу наукової літератури та проведеного спостереження за навчальним процесом у Черкаському інституті пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля нами визначено, якими лідерськими якостями необхідно володіти майбутньому працівнику ДСНС. Нами встановлено, що важливим є розвиток індивідуально-особистісних якостей, серед яких найважливішими вважаємо знання і відчуття себе та оточуючих. Лідер повинен добре знати себе, вміти прислухатися до себе, своїх почуттів і емоцій. Відчуття фахівцем себе, знання того, що йому подобається і чого він остерігається, є важливим елементом формування адекватної Я-концепції, допомагає орієнтуватися на професійному шляху і розуміти інших людей.

Нами з'ясовано, що адекватний рівень самооцінки лідера в поєднанні з упевненістю в собі підвищують його рішучість та сприяють доланню страхів у

разі необхідності йти на ризик. Це сприяє розширенню меж власних можливостей та набуттю досвіду. Активна життєва позиція дозволяє лідеру бути в центрі подій, що необхідно для адекватної діяльності в надзвичайній ситуації. Прагнення до лідерства є фактором, важливим для саморозвитку і самовдосконалення особистості фахівця. Лідер є носієм норм і цінностей групи, тому його поведінка і досвід повинні бути узгоджені з нормами моралі – справедливістю, чесністю, відповідальністю, надійністю і послідовністю у вчинках. Розвинена Я-концепція фахівця включає в себе систему уявлень про себе як лідера і власної лідерської ролі у взаємодії з групою.

Вагомим є розвиток управлінських якостей у майбутніх пожежників-рятувальників. Спрямованість у майбутнє і бачення перспективи (щоб вести групу за собою) є засадними моментами керівництва. Інтуїтивна чутливість до ситуації, гнучкість поведінки, емоційна лабільність, здатність до самоконтролю є аспектами становлення лідера.

Заслугує на увагу і така якість як уміння створювати команду та підтримувати командний дух. Особливою якістю курсанта-лідера є успішність становлення в ролі лідера, вміння притягувати інших (творчістю, ідеями, ідеалами) та створювати команду однодумців. Схильність до формування групових цілей, цінностей є однією з найважливіших завдань лідера. Здатність організовувати групу та вирішувати поставлене завдання є одним із важливих якостей лідера. Вона включає вміння розподіляти функції між членами групи, мотивувати і надихати їх на виконання завдання, координувати роботу, контролювати результати спільної діяльності, дякувати і заохочувати.

Комунікативна компетентність необхідна для вміння курсанта-лідера швидко налагоджувати контакти з людьми. Упевненість, відчуття колективу є важливими якостями, що забезпечують лідеру успішність його управлінської діяльності. Якщо група не наділяє командира вищевказаними якостями, то він не лідер у цій групі. На основі здійсненого дослідження структури лідерських якостей майбутніх працівників ДСНС визначено такі основні компоненти лідерства: 1) професійно-особистісний, що поєднує комплекс особистісних та професійних якостей; 2) соціально-психологічний компонент, що виявляється в стосунках з іншими людьми та здатності завоювати їх позиції; 3) організаційно-мотиваційний компонент лідерства виявляється в контексті організаційних відносин; 4) когнітивний компонент – якості, що виявляються у швидких мисленнєвих процесах, швидкості ухвалення важливих рішень тощо.

Таблиця 1.

Компоненти лідерства майбутніх працівників ДСНС

Компоненти лідерства	Вияви компонентів лідерства
професійно – особистісний	Передбачає наявність комплексу професійних умінь та навичок, розвиненість особистісного потенціалу (творчість, упевненість у собі, емоційна витривалість тощо).
соціально-психологічний	Виявляється в стосунках з іншими людьми (комунікативності, здатності встановлювати контакти, вмінні згуртувати колектив та впливати на його думку, бути авторитетом, мати харизму тощо).
організаційно-мотиваційний	Характеризується організаційними здібностями, умінням чітко окреслити мету діяльності та ухвалювати компетентні рішення, умінням мотивувати колектив до екстремальної діяльності, бути прикладом та взірцем.

когнітивний компонент	Має прояви у швидких мисленневих процесах, ухваленні важливих рішень, вмінні вибирати головне та другорядне тощо.
-----------------------	---

Висновки. Таким чином, формування лідерських якостей майбутніх працівників ДСНС є необхідним аспектом успішної діяльності. Лідерські якості в майбутніх працівників ДСНС мають свої особливості вираження, серед яких: харизма, уміння вести за собою колектив, здатність швидко реагувати в надзвичайній ситуації та брати на себе відповідальність за команду, вміння відстоювати себе. Формування вищевказаних компонентів лідерства є можливим за умов поетапного їх розвитку. Роз'яснення курсантам необхідності формування лідерської позиції дозволить підвищити загальний рівень мотивації до навчання.

Перспективи подальших пошуків у напрямі дослідження. На сучасному етапі підготовки фахівців є суперечність між бажанням формувати лідерські якості та відсутністю таких можливостей у навчальному процесі. Тому перспективи подальших пошуків полягають у визначенні організаційно-педагогічних умов, впровадження яких забезпечить ефективність процесу формування лідерських якостей майбутніх працівників у вищих навчальних закладах ДСНС.

ЛІТЕРАТУРА

1. Большая психологическая энциклопедия : самое полное современное изд. : более 5000 психологических терминов и понятий / А. Б. Альмуханова. – М. : Эксмо, 2007. – 543 с.
2. Большой энциклопедический словарь: [А – Я] / Гл. ред. А. М. Прохоров. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Норинт, 2004. – 1456 с.
3. Дягілева Л. Д. Підготовка курсантів вищих навчальних закладів МВС України до роботи в міжнародних правоохоронних організаціях : дис ... канд. пед. наук : 13.00.04 "Теорія і методика професійної освіти" / Національний ун-т внутрішніх справ МВС України / Л. Д. Дягілева. – 2004. – 231 с.
4. Дьяченко М. И. Готовность к деятельности в напряженных ситуациях: психологический аспект / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович, В. А. Пономаренко. – Минск : Изд-во "Университет", 1985. – 206 с.
5. Ковтунович М. Г. Психологическая подготовка спасателей / М. Г. Ковтунович, Н. В. Рожков, С. Н. Ениколопов, Е. В. Орлова. – М., 2007. – 250 с.
6. Матрюков Б. С. Безопасность в чрезвычайных ситуациях : учебник для студ. высш. учеб. заведений / Б. С. Матрюков. – М. : Академия, 2003. – 336 с.
7. Мощенко А. В. Формирование психологической готовности суворовцев к обучению в вузах Вооружённых Сил : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. психолог. наук : спец. 19.00.04 "Психология труда в особых условиях" / А. В. Мощенко. – М., 1993. – 23 с.
8. Новейший философский словарь / сост. А. А. Грицанов. – Мн. : Изд. В. М. Скакун, 1998. – 896 с.
9. Юрчук В. В. Современный словарь психологи / В. В. Юрчук. – Мн. : Современное слово, 1998. – 768 с.

Стаття надійшла до редакції 30.03.2017